

Маріанна КЛЯП,

кандидат педагогічних наук, доцент,
заступник директора НН Інституту
євроінтеграційних досліджень ДВНЗ «УжНУ»

ОСВІТНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ЗІ СХОДУ УКРАЇНИ ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Стаття розглядає вирішення освітніх запитів дітей і молоді із сімей внутрішніх переселенців в Україні. Проаналізовані кількісні показники дітей-переселенців у різних областях України, висвітлюється питання про їх залучення до навчання. Показано успішне вирішення більшості проблем щодо задоволення освітніх потреб дітей-переселенців у Закарпатській області.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, освітні запити, діти-переселенці, Закарпатська область.

В статье рассмотрены проблемы удовлетворения образовательных запросов детей и молодежи из семей внутренних переселенцев в Украине. Проанализированы количественные показатели детей-переселенцев в разных областях Украины, освещается вопрос об их привлечении к учебе. Показано успешное решение большинства проблем, связанных с удовлетворением образовательных запросов детей-переселенцев в Закарпатской области.

Ключевые слова: внутренне перемещенные особи, образовательные запросы, дети-переселенцы, Закарпатская область.

The article considers repletion of educational needs of children and teenagers from internal migrant's families in Ukraine. Analyzed quantitative indicators of child migrants in different regions of Ukraine, emphasized the issue of their involvement in educational process. Describes the successful solution of problem

with educational needs of migrant's children in Transcarpathian region.

Keywords: *internally displaced persons, educational needs, children, immigrants, Transcarpathian region.*

Анексія Російською Федерацією території Автономної Республіки Крим, а також збройний конфлікт на Сході України призвели до того, що сотні тисяч українців вимушено покинули свої домівки та стали переселенцями. Ці люди не тільки були позбавлені свого житла, але й місця роботи та засобів для існування, втратили зв'язок з рідними, сусідами, друзями, пенсіонери – регулярні соціальні виплати, спілкування із знайомим сімейним лікарем, а учні та студенти – налагоджене щоденне навчання, підтримку своїх педагогів, товаришів і друзів. Всі проблеми, пов'язані з вимушеним переїздом великої кількості людей на нове місце проживання, в дуже короткий проміжок часу в умовах збройного протистояння з російським агресором змушена була вирішувати Українська держава. Серед цих проблем було і вирішення питання щодо задоволення освітніх запитів переселенців.

Аналіз реалізації освітніх проблем вимушено переміщених осіб та наслідків цього процесу на всеукраїнському рівні ще не були предметом наукового дослідження. Нормативні документи щодо розв'язання освітніх проблем переселенців з Криму та районів проведення антитерористичної операції представлені на сайті Міністерства освіти і науки України у рубриці «Для жителів Донбасу і Криму». Обговорення зазначених проблем широко представлене в електронних ЗМІ та на форумах соціальних мереж членами різноманітних громадських організацій, зокрема представниками Міжнародного фонду «Відродження».

Мета статті – висвітлити питання про вирішення освітніх проблем вимушених переселенців в Україні, зокрема у Закарпатській області.

Загострення політичного протистояння між Україною та Російською Федерацією, внаслідок чого відбулася окупація, а згодом і анексія Криму, антиукраїнська діяльність сепаратистів в Донецькій та Луганській областях привели до зіткнення із зброєю в руках на українській території. З метою захисту національного суверенітету, цілісності території держави та безпеки українських громадян у окремих східних районах України проходить антитерористична операція. Сутички із військовими з'єднаннями сепаратистів загрожують мирному населенню цих регіонів, руйнують будівлі та інфраструктуру, тому значна частина мешканців цих територій вирішила шукати захисту в найближчих районах, де військові дії не відбуваються, а також в центральних та західних областях України. Ці внутрішні мігранти дістали згідно із статтею 1 Закону України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» статус «внутрішньо переміщених осіб» [1].

Відповідно до зазначеного Закону України внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. Після прибуття на нове місце фактичного проживання вимушені переселенці стають на облік у структурному підрозділі державної адміністрації з питань соціального захисту населення, де в поданій заяві щодо реєстрації на новому місці проживання, окрім іншої інформації, вказують наявні освітні потреби (ст.4, п.6). Ці освітні потреби (необхідність влаштування дітей у дошкільні чи загальноосвітні навчальні заклади, продовження навчання учнів ПТНЗ чи студентів вищих навчальних закладів) відповідно до ст. 4 п. 14 також вносяться до Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо пе-

реміщених осіб, яка створена з метою обліку переселенців. Пунктом 9 статті 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» передбачено, що зареєстрована (взята на облік) внутрішньо переміщена особа має право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування, порядок фінансування встановлюється Кабінетом Міністрів України. Зокрема, внутрішньо переміщені особи мають право на влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади (ст. 9, п.1).

Стаття 11 згаданого закону України визначає повноваження центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з питань забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Загальна координація вирішення питань щодо задоволення освітніх потреб внутрішньо переміщених осіб відповідно до пункту 4 зазначеної статті покладена на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти і науки, тобто на Міністерство освіти і науки України. МОН України:

- створює умови для здобуття громадянами дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної освіти, професійно-технічної, вищої освіти з урахуванням відомостей про внутрішньо переміщених осіб;

- здійснює координацію діяльності органів виконавчої влади, у тому числі органів управління освітою місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування з метою реалізації права на освіту внутрішньо переміщених осіб;

- координує діяльність місцевих органів управління освітою в частині формування оптимальної мережі навчальних закладів для задоволення освітніх потреб населення з урахуванням потреб внутрішньо переміщених осіб;

- формує щороку та доводить до підпорядкованих навчальних закладів державне замовлення на підготовку

фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, на підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів для державних потреб з урахуванням кількості внутрішньо переміщених осіб.

Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують, відповідно до п.п.8 і 9 статті 11, влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади державної та комунальної форм власності, а також влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування до відповідних навчальних закладів, спеціальних установ і закладів соціального захисту для дітей [1]. Таким чином, в умовах гібридної війни та фінансової скрути України було розроблено законодавче обґрунтування для вирішення освітніх проблем вимушених переселенців.

За даними представників фонду «Відродження» на кінець лютого 2015 року в Україні нараховувалося 1 092 405 внутрішньо переміщених осіб (ВПО). З них, за приблизними оцінками, 20 тисяч з Криму і понад 1 070 000 – зі Сходу України. Близько 60% внутрішньо переміщених осіб – це пенсіонери, 23,1% – працездатні особи, 12,8% – діти та 4,1% – неповносправні особи [2]. Згідно з оперативною інформацією ДСНС України станом на квітень 2015 року найбільше внутрішньо переміщених осіб розміщено у Луганській (162 тис. 13 осіб, з них – **12 тис. 574 дитини**), Харківській (161 тис. 771 особа, з них – **17 тис. 783 дитини**), Донецькій (106 тис. 983 особи, з них – **22 тис. 310 дітей**), Дніпропетровській (83 тис. 129 осіб, з них – **15 тис. 575 дітей**), Запорізькій (61 тис. 861 особа, з них – **15 тис. 459 дітей**), Київській (37 тис. 890 осіб, з них – **8 тис. 623 дитини**) областях та у м. Київ (39 тис. 47 осіб, з них – **10 тис. 181 дитина**) [3]. За нашими підрахунками у відсотковому відношенні лідером щодо прийому дітей-переселенців були м. Київ та Запорізька область – 26 % та 25 % дітей відповідно із загальної кількості внутрішньо переміщених у ці адміністративні одиниці осіб, далі

йдуть Київська – 22, 3% дітей, Донецька – 20,9% дітей, Дніпропетровська – 18,7% дітей, Харківська – 11% та Луганська області – 7,8% дітей.

Найменша кількість розселених у Тернопільській (2 тис. 513 осіб, з них – **647 дітей**), Чернівецькій (2 тис. 574 особи, з них – **822 дитини**), Івано-Франківській (3 тис. 295 осіб, з них – **1 тис. 22 дитини**), Закарпатській (3 тис. 671 особа, з них – **1 тис. 2 дитини**), Рівненській (3 тис. 673 особи, з них – **1 тис. 69 дітей**) та Волинській (3 тис. 770 осіб, з них – **1 тис. 69 дітей**) областях [3]. У цій групі областей лідером щодо прийому дітей-переселенців були Чернівецька та Івано-Франківська області – 31,9% та 31% дітей із загальної кількості внутрішньо переміщених у ці області осіб. Цей показник трохи зменшується у Рівненській – 29,1%, Волинській – 28,3%, Закарпатській – 27,3% та Тернопільській – 25,7% областях. Однак, порівнюючи ці дві групи областей, можна визначити, що у західні області прибувало у відсотковому відношенні більше дітей-переселенців, ніж у центральні або сусідні з районом проведення антитерористичної операції.

Проаналізуємо дані ще з окремих адміністративних одиниць, не згаданих у звіті міжнародного фонду «Відродження».

Тільки до Львівської області, станом на лютий 2015 року, прибуло 10100 переселенців, з них понад 3 тисячі з Криму, інші – з районів проведення АТО. З числа цих осіб понад 1500 дітей були зараховані до школи, 230 – відвідували дошкільні заклади, близько 1000 студентів переведені на навчання у різні ВНЗ Львівщини. Крім того, за рік, з березня 2014 року до лютого 2015 року, на Львівщині народилося у сім'ях переселенців 77 дітей, понад 160 вагітних з цієї категорії осіб були на обліку [4]. Таким чином, 28,1% з числа осіб, що оселилися у Львівській області, це діти та студенти.

Одеська область станом на квітень 2015 року прийняла 23,9 тисячі переселенців, з них дітей – 5 тис. 745 [5] або 24%.

У Вінницькій області із загальної кількості (16179) внутрішньо переміщених осіб 1866 або 11, 5% – діти. З них 1121 дитина залучені до шкільного навчання, для 373 дітей організоване перебування у ДНЗ, 69 – учні ПТНЗ, 313 – зараховані до навчання у ВНЗ [6]. Таким чином, підтверджується загальна тенденція щодо більшої питомої ваги дітей і молоді із загальної кількості внутрішньо переміщених осіб у адміністративній одиниці на Заході та Півдні України.

За даними Управління з координації гуманітарних питань ООН та Міністерства соціальної політики України, станом на 7 серпня 2015 року кількість людей, що залишили свої домівки на окупованих територіях Донбасу і Криму, становить 1млн 428 тис. 77 осіб [7], значна частина яких – це діти й молоді люди, що навчаються. Тому держава і суспільство опинилися перед необхідністю оперативно вирішувати проблему забезпечення освітніми послугами дітей і молодь з числа вимушених переселенців.

Задоволення освітніх потреб є однією з найбільш важливих і складних публічних послуг, що надаються державою для своїх громадян. Необхідність забезпечення всього комплексу організаційно-правових, навчально-методичних та соціально спрямованих заходів вимагає від Міністерства освіти і науки України, місцевих органів управління освітою, керівників закладів освіти, педагогічних та науково-педагогічних працівників злагоженої та системної роботи. Специфіка перебігу навчального процесу вимагає послідовності і систематичності, відповідності державним стандартам. Починаючи з весни 2014 року, Міністерством освіти і науки України був розроблений і ефективно відпрацьований комплекс нормативно-правового і методичного забезпечення діяльності загальноосвітніх та дошкільних навчальних закладів, спрямований на реалізацію права на навчання дітей внутрішньо переміщених осіб. У регіональні органи

управління освітою міністерством було надіслано понад 40 наказів і листів організаційно-методичного характеру [8]. Так, були реалізовані механізми відновлення втрачених документів учням, які виїхали із зони АТО, і тим самим запобігти можливим випадкам порушення їх права доступу до освіти. Незважаючи на проблеми недостатнього фінансування закладів дошкільної та шкільної освіти, переповненості груп та класів, які мають місце у більшості регіонів, всі питання залучення дошкільнят та школярів до навчання вирішувалися дуже оператив-но і без бюрократичних перепон [9].

Позитивний результат вирішення питання щодо залучення до навчання школярів і дошкільнят з сімей внутрішньо переміщених осіб у всіх регіонах був досягнутий, на нашу думку, в тому числі, завдяки притаманній українським педагогам та батькам місцевих дітей соціальній відповідальності, громадянській свідомості та толерантності. Це проявилось у випадках «позитивної дискримінації» дітей-переселенців, які поза чергою отримували місця у переповнених дошкільних групах, отримуванні цільового фінансування перебування учнів-переселенців у приватних школах, численних додаткових безкоштовних заняттях з дітьми, які раніше навчалися в російськомовних школах, проведенні благодійних акцій щодо забезпечення шкільним приладдям «Збери портфель другові» [9]. Відмінності політичних уподобань та менталітету між мешканцями східних регіонів, які стали внутрішньо переміщеними особами, та місцевим населенням не відбилося на відносинах між дітьми та у батьківській громадськості. Не виникали проблеми і через різні мовні уподобання (російська чи українська мови), існує свобода спілкування, діти із сімей вимушених переселенців адаптуються до вживання української мови як під час навчального процесу, так і у побуті [3]. Випадків негативного ставлення до дітей-переселенців та їх батьків не зафіксовано ні у

офіційних документах, ні у повідомленнях ЗМІ. У всіх навчальних колективах педагогами створюється сприятлива дружня атмосфера, працівники психологічної служби надають дітям із сімей внутрішньо переміщених осіб необхідну допомогу [10].

Особливо важливим для учнів-випускників із анексованого Криму та районів, де халяжують так звані ДНР та ЛНР, є питання про можливість вступу до вищих навчальних закладів України. Документи про отримання загальної середньої освіти (повної чи базової), видані школами на території, непідконтрольній Україні за 2014-2015 роки, Міністерством освіти і науки України не визнаються, є складнощі з проходженням випускниками цих шкіл зовнішнього незалежного оцінювання в Україні. На сайті Міністерства освіти і науки України розміщена рубрика «Для жителів Донбасу і Криму», де можна ознайомитися з Дорожньою картою випускників (шість кроків до мети для тих, хто хоче вступити у ВНЗ України), переліком шкіл, в яких здійснюється навчання учнів з окупованої території Криму, м. Севастополя та непідконтрольних українській владі територій Донецької та Луганської областей, порядком перетинання лінії зіткнення з метою здачі ДПА та ЗНО, іншою актуальною інформацією для учнів, студентів, педагогів, батьків [11].

За інформацією МОН України, у 2015 році зареєструвалися на основній сесії ЗНО 288 977 осіб, з них з Луганської області серед охочих брати участь було більше чотирьох тисяч осіб, тобто були діти, які долали перешкоди і хотіли поступати в українські ВНЗ. Особливих умов для вступників-переселенців або мешканців непідконтрольних Україні територій минулого навчального року не було визначено, крім тих абітурієнтів, які втратили когось із батьків в зоні АТО (вони належали до пільгових категорій) [12].

Щодо здобуття вищої освіти, то Міністерство освіти і науки спростило процедуру переведення студентів

із Криму до вишів на материковій частині України, але до студентів із зони АТО ці правила не застосовні [13]. Так студенти із зони АТО мали труднощі щодо роботи консультаційного центру МОН України, не чітко були визначені документи, необхідні для зарахування студента-переселенця в український ВНЗ, виникали проблеми з академізницею, доступним житлом, а інколи із реєстрацією внутрішньо переміщеної особи.

Загалом із зони АТО переїхали на підконтрольну українську територію 16 ВНЗ та 10 наукових установ, але всі вони мають проблеми з приміщеннями (зокрема гуртожитками), матеріально-технічною базою та переїздом науково-педагогічних працівників із сім'ями [12].

За станом на лютий 2015 року у 101 вищому навчальному закладі Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Одеської, Харківської областей та м. Київ навчалася 9367 колишніх студентів із ВНЗ зони АТО. 5521 колишній студент Донецької та Луганської областей здобували освіту за кошти державного бюджету, а 3846 – платили власні кошти або навчалися за кошти юридичних осіб. 5753 студенти були поселені у гуртожитках, а решта проживали у своїх родичів, знайомих та на орендованих квартирах. Значна частина студентів-контрактників були готові змінити форму навчання, щоб мати змогу працювати і оплачувати свої витрати [3].

Закарпатська область, як і інші адміністративні одиниці України, прийняла значну кількість внутрішньо переміщених осіб, в тому числі дітей та молоді. За даними департаменту освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації всі бажаючі з числа переселенців отримали місця у дошкільних закладах, загальноосвітніх школах, були зараховані до професійно-технічних та вищих навчальних закладів. Динаміку кількості дітей і молоді у навчальних закладах Закарпаття подано у таблиці 1.

**Динаміка зміни кількості дітей-переселенців
у навчальних закладах Закарпаття**

№ з/п	Місяць	Кількість переселенців, влаштованих у ВНЗ	
		Схід	Крим
1	29 жовтня 2015	502	33
2	25 вересня 2015	500	33
3	10 липня 2015	601	56
4	12 червня 2015	601	56
5	15 травня 2015	599	56
6	09 квітня 2015	597	56
7	03 березня 2015	569	55
8	13 лютого 2015	551	55
9	22 січня 2015	539	53
10	19 грудня 2014	521	52
11	28 листопада 2014	503	50
12	03 жовтня 2014	467	45
13	18 вересня 2014	423	40

Зокрема, з числа дітей-кримчан 8 були влаштовані у дошкільні заклади, 25 – у школи, 1 студент навчався у ВНЗ. Найбільша кількість дітей-кримчан проживали у м. Ужгород (14 осіб) та у м. Мукачево (7 осіб).

У ВНЗ області за станом на листопад 2014 року нараховувалося 32 студентів, а за станом на листопад 2015 року навчалися 62 студенти із Автономної Республіки Крим та зони проведення АТО (один із АР Крим, 16 із Луганської області та 45 з Донецької).

У професійно-технічних навчальних закладах області навчаються 6 учнів із зони проведення АТО (3 (одна з них сирота) із Луганської області та 3 із Донецької).

На листопад 2015 року розміщення дітей-переселенців зі Сходу України по адміністративним районам області дещо стабілізувалося, окремі діти із сім'ями виїхали за межі Закарпаття. Найбільша кількість дітей знаходиться в м. Ужгород (180 осіб) та в м. Мукачево (81 особа). На нашу думку, це пов'язано з тим, що в цих містах є більше можливостей працевлаштування для батьків, і, крім того, в м. Ужгород функціонує єдина в області школа з російською мовою навчання (Ужгородська спеціалізована школа I-III ступенів № 3 з поглибленим вивченням англійської мови). Розміщення дітей-переселенців станом на жовтень 2015 року узагальнено у таблиці 2.

Таблиця 2

Найвнність дітей-переселенців з Донецької та Луганської областей станом на 29.10.2015 року

№ з/п	Назва адміністративної одиниці	Загальна кількість зареєстрованих дітей			ДНЗ			ЗНЗ		
		Всього	Луг.	Дон.	Всього	Луг.	Дон.	Всього	Луг.	Дон.
1	м. Ужгород	180	55	125	58	15	43	122	40	82
2	м. Мукачево	81	18	63	11	3	8	70	15	55
3	м. Берегово	23	4	19	4	1	3	19	3	16
4	м. Хуст	20	6	14	2	0	2	18	6	12
5	м. Чоп	4	1	3	0	0	0	4	1	3
6	Берегівський	2	0	2	0	0	0	2	0	2
7	Великоберезнянський	1	4	7	0	0	0	11	4	7
8	Виноградівський	35	20	15		3	4	28	17	11
9	Воловецький	3	1	2	1	1	0	2	0	2
10	Іршавський	18	5	13	1	1	0	17	4	13
11	Міжгірський	5	3	2	1	1	0	4	2	2
12	Мукачівський	26	12	14	2	0	2	24	2	12
13	Перечинський	10	2	8	0	0	0	10	2	8

Продовження таблиці 2

14	Рахівський	12	9	3	1	1	0	11	7	4
15	Свалявський	21	2	19	6	0	6	15	2	13
16	Тячівський	23	4	19	6	0	6	17	4	13
17	Ужгородський	12	5	7	0	0	0	12	5	7
18	Хустський	16	3	13	1	0	2	14	3	11
	ВСЬОГО	502	153	349	102	26	76	401	127	273

Робота щодо задоволення освітніх запитів дітей і молоді з сімей внутрішньо переміщених осіб координується місцевими органами управління освітою. Ставлення до дітей внутрішньо переміщених осіб у навчальних закладах Закарпатської області є дружнім та толерантним. Педагоги надавали індивідуальні консультації учням, які раніше навчалися у російськомовних школах, шкільні психологи проводили роботу щодо адаптації, учні – допомагали з шкільним приладдям. Зокрема, 28 лютого 2015 року на базі Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти була проведена обласна школа методистів, що відповідають за роботу психологічної служби міст і районів, на якій розглядалося питання про надання першої психологічної допомоги переміщеним особам, що перебували в зоні збройного конфлікту.

Висновки. В умовах обмежених фінансових ресурсів та гібридної війни центральному та місцевим органам управління освітою вдалося в стислі терміни організувати навчальний процес для величезної кількості дітей і молоді з сімей внутрішньо переміщених осіб. Діти-дошкільнята та школярі залучені до навчального процесу, педагогічні колективи, учні та батьківська громадськість створюють для дітей вимушених переселенців максимально толерантне середовище.

Держава розробила і підтримує механізм (можливо, не зовсім оптимальний) надання можливості випускникам шкіл з тимчасово непідконтрольних Україні

територій навчатися у формі екстернату у школах України, здавати ДПА та ЗНО, і, таким чином, стати студентами українських вищих навчальних закладів.

Необхідне удосконалення порядку переведення на навчання студентів, що навчаються на тимчасово непідконтрольній Україні території, до українських ВНЗ, розробити систему преференцій для них, особливо щодо поселення у гуртожитках, матеріальної допомоги при переїзді, бронювання першого робочого місця.

Актуальним є розроблення МОН України Стратегії щодо забезпечення дітей внутрішньо переміщених осіб доступом до якісної освіти на період до 2020 року, в якій визначити основні напрями організаційно-правової, навчально-методичної та виховної роботи всіх навчальних закладів, батьківської громадськості, громадських активістів щодо реалізації зазначеного документа.

Список використаних джерел

1. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706–VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1706-18>
2. Вироблення політики щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні: підготовлено за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irf.ua/content/files/dp-2015-7.pdf>
3. Звіт за результатами громадського моніторингу доступу тимчасових переселенців до освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irf.ua/content/files/idp_education_needs_monitoring_report_21_04_2015.docx
4. Кількість переселенців на Львівщині перевищила 10 тисяч [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://galnet.org/news/258083-kilkist-pereselensiv-perevyschylo-10-tysyach>

5. В Одеській області зареєстровано майже 24 тисячі переселенців із зони АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://health.unian.ua/regnews/1063955-v-odeskiy-oblasti-zareestrovano-mayje-24-tisyachi-pereselentsiv-iz-zoni-ato.html>
6. У Вінницькій області проживає понад 12 тисяч переселенців // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myvin.com.ua/ua/news/region/36031.html>
7. На Херсонщині знайшли прихисток майже 12,5 тисяч переселенців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://p.ks.ua/obshestvo/43-20-na-khersonshchini-znajshli-prikhistok-majzhe-12,5-tisyach-pereselentsiv-infografika.html>
8. Нормативно-правова база [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/>
9. Проблеми переселенців зі Сходу і Криму в нових школах і дитсадках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#>
10. Проблеми вимушених переселенців легше розв'язувати гуртом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/.../problemi-vimushenih-peresel>.
11. Для жителів Донбасу і Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/dlya-zhiteliv-donbasu-i-krimu/>
12. Нові правила вступу до ВНЗ: переселенці з Донбасу не отримують пільг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://newsradio.com.ua/2015_07_10/Nov-pravila-vstupu-do-VNZ-pereselenc-z-Donbasu-ne-otrimajut-p-lg-SHubko-2889/
13. Держава і переселенці: байдужість і люди? // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/derzhava-y-pereselenci-bayduzhist-i-lyudi-.html>